

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԾԱՄԱԽՈՒ ԳԱՐԴՄԱՆ ԳԱՎԱՌՈՒՄ (Ուշտալ, Ղալակա, Նորշեն գյուղեր)

Պատմական Բուն Աղվանքի Գարդման գավառը չափազանց հարուստ է հայկական պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններով: Գավառի բազմաթիվ գյուղերում պահպանվել են դրանց վաղեմի բնակիչների՝ հայերի թողած նյութական մշակույթի հետքերը. եկեղեցիներ, մատուռներ, գերեզմանոցներ, բերդեր ու ամրոցներ և այլն: Սույն հոդվածով ներկայացնում ենք գավառի արևմտյան կողմում, գոգավոր բարձրադիր սարահարթի վրա փռված ցարդ հայաբնակ երեք գյուղերի տարածքում պահպանված պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները: Նշված գյուղերից ամենից հայաշատը Ղալական է: Գյուղը 1861 թվականին ուներ 111 տուն հայ բնակչություն¹: Դանիել արքեպիսկոպոսի այցելության ժամանակ՝ 1865-ին այն կազմել էր 170 տուն², իսկ 1890 թվականին գյուղն ուներ շուրջ 298 տուն՝ 1591 բնակչով³: Գրեթե նույն

թիվն է արձանագրել եպիսկոպոս Բարխուտարյանցը՝ 1893 թվականին, այն է 298 տուն՝ 1593 մարդ (864 արական, 729 իգական): Ղալական մեծ կորուստներ է տվել 1918—20 թվականներին: Սովետական կարգերի հաստատումից հետո զանազան վայրեր ցրված ղալակեցիները վերստին համախմբվել են հայրենի գյուղում ու շենացրել այն: 1978 թվականին գյուղն ուներ 731 բնակիչ⁴: 1984 թվականին գյուղն ուներ 460 հայ (121 տուն) և 196 լեզգի բնակչություն, միասին 656 մարդ⁵: Գյուղի դպրոցում սովորում են 135 հայ երեխաներ:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են բազմաթիվ հնագիտական, պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններ: Գյուղի հին թաղամասում կանգուն է սբ. Աստվածածին եկեղեցին (նկ. 1, 2): Վերջինիս մասին ամենահին հիշատակությունը պատկանում է Դանիել արքեպիսկոպոսին: Սա նշում է, որ եկեղեցին 1865 թվականին փայտա-

¹ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփանոսի վանաց Սաղիսի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտաւորեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից, որք ի Եամախիոյ թեմի, Տփլիս, 1896, էջ 139:

² Դանիել արքեպիսկոպոս, Այցելութիւն եկեղեցեաց գիւղօրէից վիճակին Հայոց Եամախիոյ, Արարտ, 1870, էջ 319:

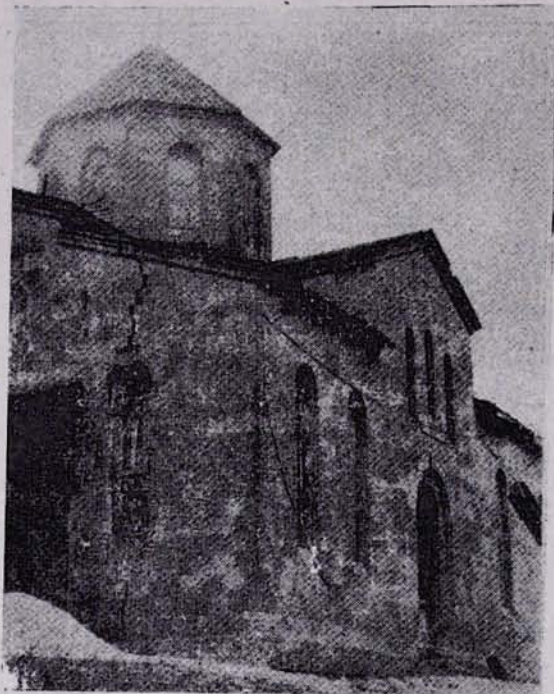
³ Մ. արքեպս. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

⁴ Մ. Եպիս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 209:

⁵ Աղբյուրական Արմենական Հանրագիտարան (աղբյուրներ), հ. 3, Բաքու, 1979, էջ 14:

⁶ Տեղեկությունները մեզ տրամադրել է Ղալակ գյուղի պատմության ուսուցիչ Կարեն Զառայանը:

ծածկ էր և ուներ երեք քահանա⁷: Մինչև 1893 թվականը եկեղեցին մնացել է անփոփոխ: Այդ մասին վկայում է Մ. Բարխուտարյանցը, նշելով. «Եկեղեցին Ս. Աստվածածին, ընդարձակ, ձեղուն փայտաշեն, որ ունի երկու քահանայ,...»⁸: Բարեբախտաբար Բարխուտարյանցը արտագրել է նաև եկեղեցու շինությանը վերաբերող արձանագրությունը. «Կառուցաւ տաճարս այս արդեամբք և ջանիւք Հայոց հասարակութեան

Նկ. 1. Ս. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը հյուսիսարևմուտքից

Ղալակա գեղջ, իսկ ծեփն ներքին և արտաքին աշխատութեամբ Միքայելի Ծատուրեան 1867»⁹: 1893 թվականի հոկտեմբերին Ղալակա գյուղում բռնկված հրդեհին կոհ են գնացել սբ. Աստվածածին եկեղեցին, դպրոցը և շուրջ 90 բնակելի տներ: Դեպքից հետո բաքվեցի ու թիֆլիսեցի հայերի շըրջանում կազմակերպված դրամական հանգանակության շնորհիվ վերաշինվեցին բազմաթիվ շենքեր, և որ կարևորն է սկսեց կառուցվել նոր, այս անգամ արդեն ցարդ կանգուն եկեղեցին: Վերջինս եռանավ

գմբեթավոր բազիլիկ է, կառուցված համակարգաբարձր գորշ գույնի քարերով: Եկեղեցին հավանաբար կառուցվել է հին փայտածածկ եկեղեցու տեղում: Միակ արձանագիր քարը եկեղեցված է հարավային ճակատի վերին մասում: Այն ունի հետևյալ բովանդակությունը.

Ա/ՍՏՈՒԱ/Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՂԱԼԱԿԱ-
ԲՆԱԿ ԳՐԻԳՈՐ ԲԱՐԴԱՆ-
ԵԱՆՅԻ ՀՈԳԻՈՅՆ, ՈՐ ՆՈ-
ԻՐԵՅ Ա/ՈՒՐ/Բ Ա/ՍՏՈՒԱ/ԾԱԾՆԱՅ
ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԶԳԵՍԻ 300 ՐՈՒԲԼԻ:

Եկեղեցին ունի երեք դուռ, բացված՝ մեկական հյուսիսային, հարավային և արևմտյան ճակատներից: Ութանիստ գմբեթը ներքուստ պահում են չորս սրբատաշ սյուները (խաչաձև կտրվածքով): Տաճարի արեւելյան կողմում կիսաշրջան եկրագծով ավագ խորանն է, որից դեպի արևելք բացվում է մեկ դեպի ներս լայնացող լուսամուտ, իսկ դեպի հյուսիս և հարավ կան մեկական խորհրդարաններ: Ավագ խորանը սրահի հետ հաղորդակցվում է երկու քառաստիճան սանդուղքների միջոցով, որոնք իրականացված են ավագ խորանի հյուսիսարևմտյան և հարավարևմտյան անկյուններից: Խորանից հարավ և հյուսիս կան մեկական համարյա քառակուսի հատակագծով ավանդատներ: Սրանց մուտքերը բացվում են արևմտյան պատերից՝ սրահի մեջ: Յուրաքանչյուր ավանդատներից բացվում են երկու լուսամուտներ: Ավանդատների թաղերը իրականացված են կիսաշրջանաձև: Եկեղեցու հարավային ճակատից բացվում են յոթ լուսամուտներ (դրանցից մեկը ավանդատներից, մյուսները՝ սրահից), նույնքան և նույն կերպ նաև հյուսիսային ճակատից: Արևմտյան ճակատից բացվում են երեքը, որոնցից կենտրոնականը փոքր է և շրջանաձև: Ութանիստ թմբուկից բացվում են թվով ութ լուսամուտներ (մեկական յուրաքանչյուր նիստից): Ծածկերը իրականացված են բարակ սալիկներով:

Ըստ տեղագիտության, եկեղեցին կառուցել է ոմն Ղարաբաղցի Սարգիս վարպետը 1890-ական թվականների վերջերին¹⁰:

⁷ Դանիել արքեպիսկոպոս, Նշվ. հոդվածը, նույն տեղում:

⁸ Մ. Բարխուտարեանց, Նշվ. աշխ., էջ 207:

⁹ Նշվ. աշխ., նույն տեղում:

¹⁰ Գյուղում մեր կատարած աշխատանքներին ցույց տրված օգնության համար շնորհակալություն ենք հայտնում ղալակեցիներ Վաղիմիր Բաղդասարյանին, Արթուր Թամրազյանին և միջնակարգ դպրոցի պատմության ուսուցիչ Կարեն Զառայանին:

Ղալակա գյուղի տարածքում պահպանվել են մի քանի հնավայրեր, որոնց մեջ ուշագրավ է գյուղից հարավ տարածված ընդարձակ գերեզմանոցը, ուր պահպանված բազմաթիվ տապանաքարերի մեջ կան նաև այնպիսիները, որոնք ունեն արձանագրություններ: Գերեզմանատան տապանագրերից երկուսը իր ժամանակին ընդօրինակել է Մ. Բարխուտարյանը: Ցավոք դրանք մենք տեղում չենք գտել և վերահրատարակում ենք անփոփոխ:

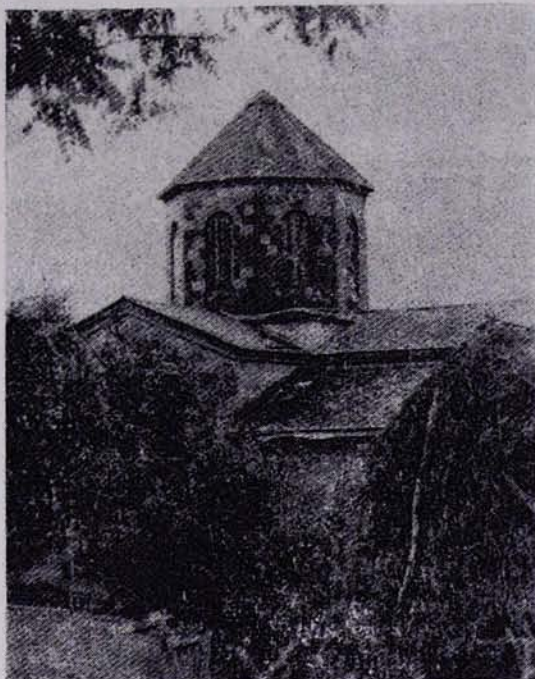
ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ
ԹՎ. ԼԴ (585 թ.):

Մեկ ուրիշի վրա:

ԱՅ ՈՂՈՐՄԻ ՄԱԹՈՍԻՆ ԹՎ. Հ
(621 թ.):

Մեկ թվում է, որ այս տապանագրերում գրիչները բաց են թողել հարյուրավորները, որոնք կարող են հիմք ծառայել այն ենթադրության, թե դրանք վերաբերում են 6—7-րդ դարերին: Թեև գերեզմանոցում իրոք որ կան խոր հնության կնիքը կրող տապանաքարեր, բայց դրանք առանց բացառության անարձանագիր են: Գերեզմանատանը կան վաղ միջնադարից մինչև 19—20-րդ դարերին վերաբերող տապանաքարեր: Գերեզմանոցի վերին մասում ցայսօր շարունակվում են թաղումները: Տապանաքարերի արձանագրությունները իրենց զրդալիս, լեզվա-ոճական առանձնահատկություններով որոշակիորեն բաժանվում են երկու հիմնական խմբերի: Առաջինները վերաբերում են հնագույն ժամանակներից մինչև 1710-ական թվականների վերջերին, մյուսները՝ դրանցից հետո, ընդհուպ 20-րդ դարի սկզբները: Առաջիններում օգտագործվում են բազմաթիվ անսովոր բառեր, դարձվածքներ, Կուտ տեղական քիչ տարածված անձնանուններ: Այդպիսի տապանաքարերը տարբերվում են նաև գրչության, քանդակների ու զարդանախշերի ձևերով: Դրանցում տառերը փորված են խորը և խոշոր-խոշոր, որոշ դեպքերում՝ ուռուցիկ քանդակումով: Մինչև 18-րդ դարի սկզբներին վերաբերող գերեզմանաքարերի մեջ կան նաև խոյաձև տապանաքարեր (նկ. 3): Այլ կերպ ասած, տեղացի, բնիկ հայերի և եկվոր արցախեցի վերաբնակիչ հայերի տապանաքարերում առկա են որոշակի տարբերություններ: Մ. Բարխուտարյանը նշում է, որ Ղալակա գյուղի «բնակչաց նախնիքն զաղթած են իսպենի Դաշքուլաղ, Ղշլաղ, Առաջաձոր, Խանձք և Խնձրիստան գիւղերից և Ջրաբերդից և մի քանի ծուխ Հղորդի և

Նախջուռանիկ գիւղերից»¹¹: Այս հավաստի պետք է համարել, քանի որ նույնն են ասում նաև գյուղի ներկայիս բնակիչները: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ, ինչպես Ղալակայի, այնպես էլ հարևան այլ գյուղե-

Նկ. 2. Ս. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը հարավարևմուտքից

րի գերեզմանոցներում (Վանք, Ռուշան, Գիրք, Կյուլառն և այլն) նկատվում է միևնույն տարբերությունը և, որ կարևոր է, միևնույն գերեզմանոցներում թաղումները չեն ընդհատվել ու պարբերաբար կատարվել են դարեր շարունակ: Տվյալ դեպքում Ղալակայի գերեզմանոցում թաղումները շարունակվում են ցայսօր: Պարզ է նաև, որ 18-րդ դարի սկզբներին Արցախում սովից ու հիվանդություններից ստիպված վանգվածային գաղթի ճամփան բռնած հայ բնակչությունը իր համար բնակության վայրեր է ընտրել այն գյուղերը, որոնք հնագույն ժամանակներից ի վեր հայաբնակ են եղել և գաղթականների՝ գյուղերում հաստատվելու պահին էլ ունեցել են հայ բնակչություն: Այսպիսով՝ 18-րդ դարի առաջին կեսին Բուն Աղվանքի հայաբնակ գյուղերը միայն համարվել են ի հաշիվ արցախահայ գաղթականների:

Ուղղանկյուն ձգված մի տապանաքարի

¹¹ Մ. Բարխուտարյան, նշվ. աշխ., էջ 207:

վրա (երկարությունը՝ 137 սմ, լայն.՝ 24,5 սմ, բարձրությունը՝ 31 սմ) քանդակված են խաչ, նետ ու աղեղ և թվականը.

ԹՎ/ԻՆ/ ՋԺԾ (1601):

Մեկ այլ տապանաքարի վրա հինգ տողով փորագրված է (չափերը՝ 132 սմ երկարություն, 32 սմ լայն., 50 սմ բարձր.).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԿԱԶՄԵԱԼ ԴԱՊԱՆ
ՈՐՊԷՍ ԵՏԵԱԼ Ի ՄԷՋ ԶՆՏԱՆ ՈՐ
ԺԱՄՆ ՏԻՏՐ
ԳԱՏԱԴՆ Է ՀԱՐԿԱՑՆ ԶՆԱԶՆԱ
ՏԻՊԻՐ ՂԱ-
ԶԱՐՍ Է ԱՆՊԻՏԱՆ Ծ... ԾՆՈՂ ՍՈՐԱ
ՄՕՍԷՍ
Ք/Ա/Հ/Ա/ՆԱՆ, ԹՎ/ԻՆ/ ՌԵՃԵՆ ՎԱՆ-
ՃԱՆԵՑԱԻ ԿԵ/ՍԱ/ԻՐԵԻԵԱՆ (1651):

Տապանաքարի վերնամասն ունի երկթեք հորինվածք: Սրա մոտ, նույնատիպ մեկ այլ գերեզմանաքարի վրա, փորագրված է չորս տող (չափերը՝ 113 սմ երկ., 31 սմ լայն., 49 սմ բարձր.).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԵՂԻԱԶԱՐԻՆ
ՌՃԿԷ (1718) ԹՎԻՆ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի
ԴՈՔ-
ՆԱՀԱՑ ՊԵՏԻՆ, Ա/ՍՏՈՒԱ/Ծ ՈՂՈՐՄԻ
ԱՍ-
ԷՔ Տ/Է/Ր ՄՕՍԷՍ ՈՐԴԻ ԵՂԻԵԱ-
ԶԱՐԻՆ:

Մեկ այլ ուղղանկյունաձև ձգված տապանաքարի վրա պահպանվել է ևս չորս տող (չափերն են՝ 146 սմ երկ., 35 սմ լայն., 32 սմ բարձր.).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՆԱՄԻՆ, ԿԱՏԱ-
ՐԵՑԱԻ ԿԱՄՔՆ
ԱՐԱՐԶԻՆ ՌՃԿԷ (1718) ԹՎԻՆ,
ԳՐԵՑԱԻ ԶԵՌԱՄԲ Տ/Է/Ր
ՅՈՀՎԱՆՆԻՍԻՆ. ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱՅ
ՄԷԿ ԼԻԱՅ ԲԵՐԱՆ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ
ԵՂՔԵԼՈՅՍ:

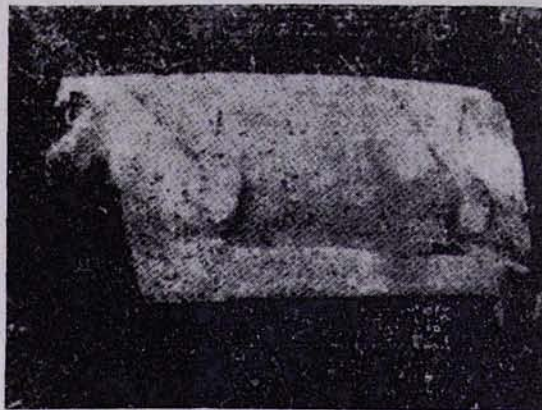
Վերը նշված գերեզմանաքարերից քիչ բարձր տարածվում են համեմատաբար նոր տապանաքարերը: Սրանք բոլորն էլ ունեն ուղղանկյան ձև, իսկ արձանագրություններն էլ, որպես կանոն, ամնված են նույնաձև շրջանակի մեջ: Դրանցից մեկն ունի երկտող արձանագրություն.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՍՐԱԹԻՆ, ՈՐ Է
ՈՐԴԻ
ԲԵՃԱՆԻՆ, ՌՄԾԶ (1807) ԹՎԻՆ:

Նույնաձև մեկ այլ տապանաքարի վրա ևս կա երկտող արձանագրություն.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԻՐԶԱԲԵԿԻՆ, ՈՐ Է
ՈՐԴԻ
ՍԱՐԳԻՍԻՆ, Թ/ԻՎ/Ն ՌՄԶԲ (1833):

Գերեզմանատանը մեծ թիվ են կապմում 19-րդ դարի արձանագիր տապանաքարերը, որոնք սույն հոդվածով նպատակ չունենք

Նկ. 3. Ղալակայի գերեզմանոցի խոյաձև տապանաքար

ներկայացնելու: Գերեզմանոցի հին մասում պահպանվել են նաև երկու խոյաձև տապանաքարեր: Այս կապակցությամբ նշենք, որ գավառի հայկական գյուղերից շատերի գերեզմանոցներում սովորական տապանաքարերի կողքին հանդիպում են նաև այդօրինակ գերեզմանաքարեր: Խոյաձև տապանաքարեր պահպանվել են հարե՛վան Վանք, Ուշտալ գյուղերի ներկայիս գերեզմանոցներում, Շաքլու կամ Շաքլուլու հին գյուղատեղի գերեզմանոցում և այլն: Ցավոք, ինչպես Ղալակայի, այնպես էլ թը՛վարկված մյուս հնավայրերում պահպանված խոյերի գլուխները ջարդոտված են: Խոյաձև գերեզմանաքարերից ոչ մեկի վրա չկան արձանագրություններ: Դրանցից միայն մեկի վրա քանդակված է խաչ:

Ամփոփելով Ղալակայի գերեզմանոցում պահպանված արձանագիր հին տապանաքարերի նկարագրությունը, նշենք, որ գյուղի սահմաններում Մ. Բարխուտարյանցը հիշատակում է ևս մի հին գերեզմանոցի գոյությունը, որը հայտնի է եղել Կեով¹² անունով: Այս գերեզմանոցից եպիսկոպոսն հրատարակել է միայն երկու տապանագիր:

¹² Կեով գերեզմանոցը անհայտ է ներկայիս Ղալակեցիներին: Կարծում ենք, որ այն վաղուց անցել է հողի տակ կամ ծածկվել անանցանելի մացառներով:

1. ԹՎ. ՊՀ (1421):

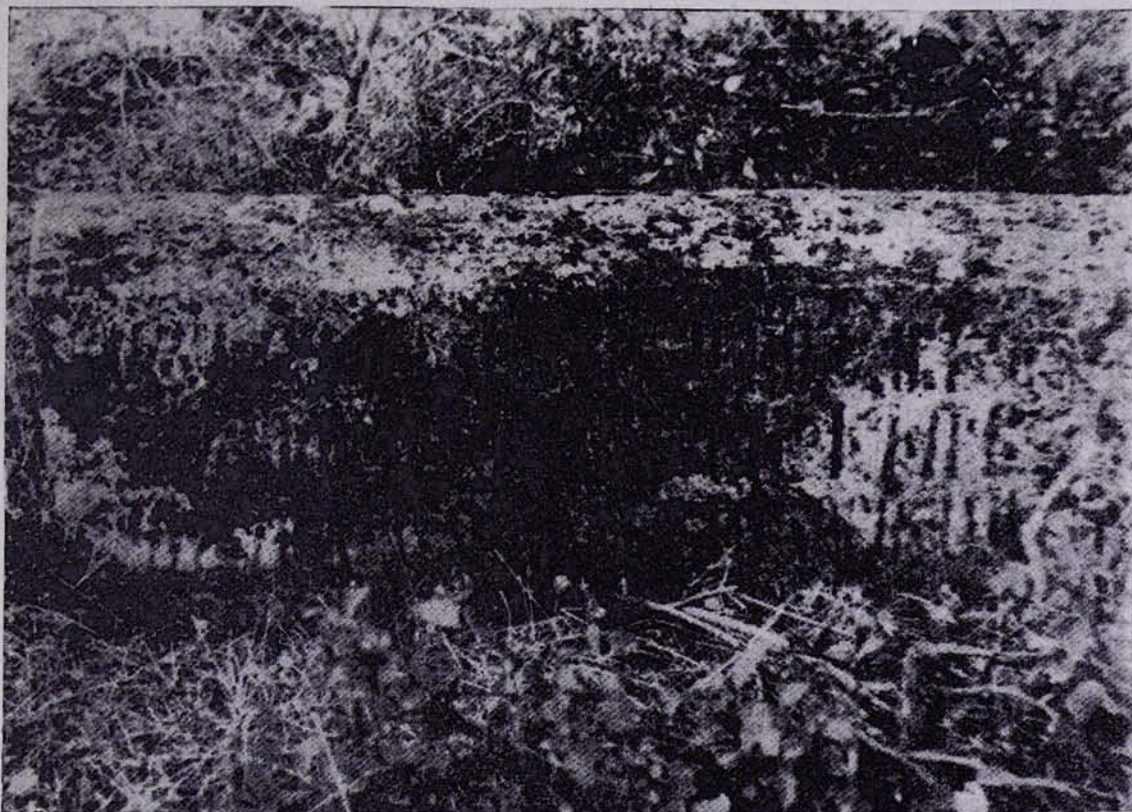
2. ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ՔԱՐԱՄԻՆ:

Ղալակա գյուղից 2 կմ արևելք, միննույն գոգավոր սարահարթի շարունակության վրա, տարածվում է գավառի հինավուրց ու ցայսօր հայաբնակ Ուշտալ գյուղը: Գյուղը 1861 թվականին ուներ 60 տուն հայ բնակչություն¹³: 1890 թվականին այն կազմել էր 139 տուն (1071 բնակիչ)¹⁴: 1984 թվականին գյուղն ուներ 294 բնակիչ, որից 291-ը հայեր (125 արական, 166 իգական), մնացածը՝ ադրբեջանցիներ:

նել տուած է պ. Յովհաննէս Պետրոսեան Մայիլեանցն»¹⁵:

Ուշտալ գյուղի հարավային ծայրում, թեք լանջի վրա, տարածվում է գյուղի հին գերեզմանոցը, ուր թաղումները այժմ էլ շարունակվում են: Գերեզմանոցի հին մասում պահպանվել են մի քանի տապանաքարեր, որոնցից սակայն միայն մեկն ունի արձանագրություն:

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԳՈՒԼՆԱԶԱՐԻՆ, ՈՐ ՄԱՀՕՔՆ ՓՈՆԵՅԱԻ ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾ, ՌՃԿԶ (1717) ԹՎԻՆ Ա/ՍՏՈՒԱԾ/ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ, ԱՄԷՆ:

Նկ. 4. Հայագիր տապանաքար

Գյուղի սր. Աստվածածին եկեղեցին այժմ գոյություն չունի: Ըստ Մ. Բարխուտարյանի հիշատակության, եկեղեցին՝ «...ս. Աստվածածին, հոյակապ, կառուցեալ 6 սեան վերայ բնակչաց տրօք. որ ունի մի քահանայ և 300 ռուբ. իսկ կաթուղիկէն (նկատի ունի գմբեթը կամ վանգակատունը—Ս. Կ.) և տանեաց թիթեղամածը իւր ծախքով շի-

Տապանաքարն ունի ձգված ուղղանկյան ձև (չափերն են՝ 178 սմ երկ., 33 սմ լայն. 75 սմ բարձր.): Տապանաքարից մի քանի մետր լանջով վեր, կանգուն, բայց ջարդված գլխով պահպանվել է մի խոյան տապանաքար (նկ. 4): Այս տապանաքարը մյուս բոլոր թվարկված խոյան գերեզմանաքարերից տարբերվում է ոճական ու գեղարվեստական առումով: Վերջինիս տարբերիչ

¹³ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139.

¹⁴ Նշվ. աշխ., նույն տեղում;

¹⁵ Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 206—207:

հիմնական առանձնահատկությունն է թամբի հատվածը, որն այստեղ քանդակված է ամենայն մանրամասնությամբ: Գերեզմանոցում մեծ թիվ են կապում 19-րդ դարի տապանաքարերը, որոնք բոլորն էլ արձանագիր են:

Ուշտալ գյուղում գործում է Ուշտալի գյուղական Հանրակրթական Աշխատանքային Պոլիտեխնիկ Արտադրական Ուսուցմամբ միջնակարգ դպրոցը: Ներկայումս (1984) Ուշտալի հայկական դպրոցում աշակերտների թիվը, բոլոր դասարաններում միասին, կապում է շուրջ 70 երեխա:

Ուշտալ և Ղալակա գյուղերի միջև ձգվող ասֆալտապատ գլխավոր խճուղուց փոքրինչ ցած գտնվում է Ալայի շեն կամ Նորշեն գյուղը: Սա ևս փռված է նույն գոգավոր սարահարթի շարունակության վրա: 1861 թվականին գյուղն ուներ 55 տուն, իսկ 1890 թվականին՝ 83 տուն (693 բնակիչ)¹⁶: 1984 թվականին գյուղն ուներ 265 հայ բնակիչ (127 արական, 138 իգական): Եկեղեցին ըստ Բարխուտարյանցի հիշատակության, կոչվել է սբ. Աստվածածին ու դեռևս 1893 թվականին եղել է անխնամ վիճակում: Այն եղել է կիսով չափ փայտաշեն, որի տեղն իսկ այժմ չի նկատվում:

Ալայի շենի (Նորշեն) գերեզմանոցը ևս, ինչպես Ուշտալում, տարածվում է գյուղի ծայրում: Այստեղ ևս այժմ թաղումները շարունակվում են: Սակայն այս գերեզմանոցում արձանագիր հին գերեզմանաքարեր չգտանք: Տեղում պահպանված ամենահին տապանաքարը 1796 թվականից է:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄՈՒՎԱԶ ԵՎԱՆԻ
ՈՐԴԻ ԴԱՆԷԼ, ՌՄԽԵ (1796) ԹՎԻ/Ն/:

19-րդ դարի արձանագիր տապանաքարերի մեջ մեծ թիվ են կապում այնպիսիները, որոնց վրա նշված են հանգուցյալների ծա-

գումով դարաբաղցի լինելը: Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից մի քանիսը:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՅԻ
ՀՐԱՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ՌԲ
ՄՀԴ ԹՎԻ/Ն/, (1825):

Մեկ ուրիշ գերեզմանաքարի վրա փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՅԵ
ԵՏԻԼՅԵ ՀԱ/Ն/ԳԵԱԼ ՏԱՎԿԻԹԻՆ
ՈՐԴԻ ՏԵՐՓՈՒՆ ԳԻՐՔՈՐԻՆ, ՌԲՎԱ
(1812):

Գերեզմանոցում պահպանվել է 1865 թվականին Ալայի շեն գյուղի հոգևոր առաջնորդ տեր Սարգսի տապանաքարը, որ հիշատակում է Դանիել արքեպիսկոպոսը.

Ա/ՍՏՈՒԱ/Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՏԵՐ ՍԱՐԳԻ-
ՍԻՆ ՅԱՐՈՒԹԻՆ
ԵԱՆՅ 1875 Թ:

Ալայի շենում ուշագրավ է 1907 թվականին կառուցված դպրոցի շենքը, որի պահպանված միակ արձանագրությունը խիստ արժեքավոր է ու հապվագյուտ նմուշ իբրև հայկական դպրոցի շինարարության վկայագիր: Սրբատաշ քարի վրա, որն ագուցված է շենքի ճակատին, փորագրված է երկտող հակիրճ, բայց իմաստալից արձանագրություն.

ԱՅԻԲ, ԲԵՆ / ԱԶԱՅ ԸԵՆ 1907:

Դպրոցում պահպանվել է Ալայի շենի սուրբ Աստվածածին եկեղեցու վանդը (չունի արձանագրություն):

Ամփոփելով հոդվածը՝ ավելորդ չենք համարում նշել, որ վերոհիշյալ Ալայի շեն կամ Նորշեն գյուղում 1984 թվականին կար ութամյա հայկական դպրոց՝ 6 աշակերտով:

¹⁶ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

